Віталій Моздір
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І. Огієнка, Україна

ЕТНОКУЛЬТУРНІ МЕТАМОРФОЗИ У ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЙ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ: ЗАГАЛЬНИЙ ОГЛЯД ТЕМИ

Vitalii Mozdir
Ivan Ohiienko National University of Kamianets-Podilskyi, Ukraine

ETHNOCULTURAL METAMORPHOSES IN THE PODILSK PROVINCE IN THE LATE EIGHTEENTH – THE EARLY NINETEENTH CENTURIES: GENERAL OVERVIEW OF THE TOPIC

The article presents the materials of local history. The article examines the problems of culture in the Podilsk province. The attention is paid to the fact that after formal inclusion of the Podilsk province to the Russian autocracy in 1793, the culture of the land has undergone significant changes. There were transformational changes due to socio-political and socio-economic factors. They also took place across ethnic and religious diversity, educational, spiritual, moral characteristics. First of all in our work, we wanted to show that the people of the region had its own consumer culture, which differed from the Russian. The aim of our research is to systematize the known information about culture in the Podilsk province in the the late 18th – the first part of the 19th century.
The article is addressed to specialists in history, students and admirers of history of the Podilsk region and Ukraine.
Key words: ethnic culture, the Podilsk province, Ukrainians, Russians, Poles, Jews, education, religion, production.

Сьогодні суспільство України переживає величезні цивілізаційні зміни, пов'язані з прагненням перейти на життєві стандарти Європейського зразка. Розбудова незалежної демократичної держави спричинила гостру необхідність у переосмисленні історичної спадщини, виокремленні ідеологічних стереотипів і штампів, якими насичена вітчизняна історична наука з радянських часів. У цьому зв'язку, однією з важливих сторінок минулого виступає культура українського народу, як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях, яка наприкінці XVIII ст. зазнала чергового потрясіння унаслідок насильницького включення Подільського краю до складу Російської держави. Звичайно, ця подія стала доленосною для краян і не могла не позначитися на повсякденному житті.

Актуальність дослідження проблеми пояснюється і тим, що етнокультурні зміни на Поділлі, наприкінці XVIII – у 40-х рр. XIX ст., поки що не стали предметом всебічного комплексного висвітлення у вітчизняній літературі, хоча чимало аспектів знайшли певне відображення в розвідках дослідників і краєзнавців попередніх часів і сучасності. Чималий внесок для їх вивчення, зокрема, зробили Л. Баженов, А. Філінюк, П. Слободянюк, Ю. Блажевич, В. Кундельський та інші сучасні дослідники.

В 1793 р. у м. Гродно відбулась подія, яка мала прямий плив на подальшу долю як Поділля, так і всієї Правобережної України і загалом Речі Посполитої. Тоді зібрався загальний сейм, прямим результатом якого був другий розподіл Польщі[1]. Розкол Польщі відбувся під час Великої французької революції. І співпадіння цих подій не було випадковістю. Справа в тому, що молоді поляки французької школи на чолі з королем, вирішили запровадити конституцію 3 травня.

[1] Эркерт, Родриг, Федорович фон (1864). *Взгляд на историю и этнографию западных губерний России*. Санкт-Петербург: Тип. Дома призрения малолет. Бедных, 48.

Не готова сприймати різкі зміни в суспільно-політичному житті, які передбачала Конституція 3 травня, польська консервативна шляхта, звернулось по допомогу до Росії[1]. Внутрішні польські суперечки стали доброю нагодою для Росії та інших абсолютних монархій Європи аби розчавити Річ Посполиту з її республіканськими перетвореннями. За другим поділом Польщі 1793 р. до Російської імперії, після успішної воєнної кампанії, відійшло Поділля. Після офіційного оприлюднення 27 березня 1793 р. Маніфесту про приєднання польських областей, Поділля стало належати Російській імперії, а культура стала розвиватись в новому напрямі. Таким чином колишнє Подільське воєводство Польщі було приєднане до Росії[2].

В цей час великого значення набувають міста, які з-поміж всього іншого, ставали важливими центрами розвитку культури. Корінне населення витіснялось за межі цих міст. За правління Катерини II у Росії було закладено понад 200 міст, серед них і на Поділлі Ямпіль і Зіньків[3]. Росіяни перетворювали міста і містечка у свої анклави та форпости для реалізації імперської політики. Наповнюючи їх іноетнічним населенням, несучи в них чужу інформацію через численні канали, колонізатори дедалі більше позбавляли корінне населення розвивати власну культуру, традиції і морально-етичні норми. Тому закономірно, міста та містечка не лише ставали дедалі більш строкатими в національному, а й у культурному відношенні[4]. Втім, міст на Поділлі не було багато і всі вони були незначними за розмірами. Села ж були досить багатолюдними[5].

Поділля було багатонаціональним краєм. Тут здавна проживали крім титульної нації – поляки, євреї, вірмени, молдавани тощо. Проживання на одній території, в межах одного або сусідніх сіл, містечок, міст представників різних народів, позначилося практично на всіх сферах життєдіяльності. В першу чергу це стосувалося матеріальної та духовної культури етносів, яка в результаті тісної взаємодії зазнавала змін і взаємозбагачення[6]. Після приєднання краю, союзниками росіян стали поляки.[7] Між тим, польський етнос в регіоні був неоднорідною масою. Польська народність у краї розділилася на представників багатої шляхти, що володіла значними земельними угіддями, яка була визнана дворянством та – дрібної безземельної або малоземельної шляхти. Дрібна шляхта зливалась з місцевим селянським середовищем[8]. Частину польського етносу на Поділлі складали мазурі, які мало відрізнялись від українців, носили українське вбрання, схожим був їхній побут[9], Прикметною відміною було сповідування католицизму та їхня історична пам’ять, вони добре знали, що вони – поляки. До 30-х років XIX ст., тобто до польського повстання, поширення польської культури і мови відбувалися через діяльністю органів місцевої влади, в яких домінуюче становище посідала польська шляхта. Цьому також сприяло функціонування польських освітніх закладів та релігійних установ[10]. Полякам відверто співчував, таємно допомагав граф М. Грохольський, який тривалий час обіймав посаду віце-губернатора, а з 1823 по 1831 р. був губернатором Подільської губернії[11].

---

[1] Федоров, И.И. (1893). *Граф Михаил Никитич Кречетников, первый генерал-губернатор воссоединенного с Россией Юго-Западного края (1793 г.)*. Каменец-Подольск: Тип. Подольского губернского правления, 23.

[2] Літкевич, В. (2011). *Історія села П'ятничани (1493-1960 роки)*. Київ: Сучасний письменник, 56.

[3] Устрялов, Н.Г. (1997). *Русская история до 1855 года. В двух частях*. Петрозводск: «Фолиум», 664.

[4] Філінюк, А.Г. (2008). Зміни в національно-культурній сфері Поділля на межі XVIII-XIX століть та їх особливості. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Т.11*. Кам’янець-Подільський: Оіюм, 184.

[5] Рудницкий, С. (1914). Очерк географи Украины. *Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. 1.* Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Обществ. Польза», 377.

[6] Надольна, В.В. (2007). Етнокультурні взаємовпливи на Волині. *Проблеми українського державотворення: історія і сучасність. Т. II.* Житомир: М.Косенко, 181.

[7] Філінюк, А.Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 529.

[8] Богуцька, А.Л. (2015). Соціально-станові трансформації у середовищі поміщиків Правобережжя у 1795-1858 рр. *Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки, вип. 8.* Кам’янець-Подільський: Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015, 138.

[9] Чубинский, П.П. (1872). Евреи. Поляки. Племена немалорусского происхождения. Малоруссы (статистика, сельский быт, язык). *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом Т. 7. Вып.1*. Санкт-Петербург, 317.

[10] Надольна, В.В. (2007). Етнокультурні взаємовпливи на Волині. *Проблеми українського державотворення: історія і сучасність. Т. II.* Житомир: М.Косенко, 181.

[11] Кундельський, В.В. (2009). Окремі штрихи українсько-польських відносин на теренах меджибізького ключа наприкінці XVIII - першій половині XIX ст. *Науковий вісник «Межибіж» Ч. 1.* Меджибіж-Хмельницький: ПП Мельник А.А., 311.

Хоча на перший погляд здавалося, що ця фігура на шаховій дошці місцевої політики була лояльна до імперії, так як у Вінниці, де знаходилось земське правління воєводства Брацлавського, під час офіційного оголошення Маніфесту від 27 березня 1793 р., Брацлавський воєвода Грохольський був прикладом для зібраного там дворянства[1]. Але це було лише на перший погляд. «Під орлом Росії», поляки прагнули укріпити католицизм і поширити свій вплив, щоб при нагоді відновити власну державу[2]. Проте, після поразки польського повстання 1830-1831 рр., вплив польського елементу суттєво зменшився[3]. Втративши свою політичну вагу, польські поміщики з 1831 р. стали залишати міста, проживали у своїх помістях «на селі».

Питанням політичного значення було влаштування освітньої справи. Поляки намагались перебрати цю функцію на себе[4]. Значну роль у розвитку освіти на Поділлі відігравав А. Чарторийський (1770-1861). В часи свого «попечительства», князь дбав про розвиток польської освіти[5], користуючись впливом на імператора і повним довір'ям міністра Народного просвітлення графа Завадовського[6]. На початках, російська мова не ввійшла у використання на Поділлі. Хоча більшість дітей польської шляхти і вільних станів ходили до школи. Рідко хто вмів читати і писати на російській мові. Вивченням російської мови займались не охоче[7]. Але після поразки польського повстання 30-х рр. XIX ст., польські школи, що брали участь в його організації, були закриті. Боячись поширення у народі свідомості, царизм по-всякому гальмував освіту. Статистика свідчить, що понад 90 % населення краю було неграмотним. Двері навчальних закладів були відкриті тільки для дітей поміщиків, дворян, духовенства і чиновників. Існуючих навчальних закладів катастрофічно не вистачало[8].

Складною залишалась культурна ситуація у духовно-релігійній сфері. На час приєднання Поділля до Росії, православна церква вже функціонувала як держана установа. Підкорялася розпорядженням імперської влади, а царизм дивився на її служителів, як на державних чиновників. Уряд вбачав у православ'ї спільні історичні корені, а в уніатстві, яке, до слова, було найпоширенішою конфесією тут, – спольщення і латинство. Тому ще за імператриці Катерини II починається процеси так званого «воз'єднання» уніатської і православної конфесій. Для успішного проведення якого, дозволялось залучати військові сили. Це означало, що з самого початку перехід уніатів у православ'я був насильницьким, – вважає професор А. Філінюк[9]. Греко-католицька церква (уніатстська) розглядалася єретичною, що уособлювала етнічний, культурний і релігійний сепаратизм і ворожу інтригу, страх перед якими диктував політику її руйнації. Самих уніатів вважали віровідступниками[10]. Сильні позиції на Поділлі, включно до польського повстання 30-х років, займала католицька церква. Ситуація в корені змінилась після провального польського повстання. З цього часу, навіть для добудови парафіяльного костелу римо-католицький біскуп (єпископ) змушений був отримувати спеціальний дозвіл від властей[11]. Посилювалась також взаємна зневага до релігійних обрядів. Хоча, до розчленування Речі Посполитої, релігійність панів-поляків була більш толерантною.

---

[1] Федоров, И.И. (1893). *Граф Михаил Никитич Кречетников, первый генерал-губернатор воссоединенного с Россией Юго-Западного края (1793 г.)*. Каменец-Подольск: Тип. Подольского губернского правления, 43.

[2] Тарнавский, А.И. (1892). *Столетие воссоединения Подольской губернии с Россией*. Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 92.

[3] Кубійович, В. (1970). *Енциклопедія українознавства Т.6.* Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 2139.

[4] Эркерт, Родриг, Федорович фон (1864). *Взгляд на историю и этнографию западных губерний России*. Санкт-Петербург: Тип. Дома призрения малолет. Бедных, 50-59.

[5] Мицик, Ю. Тарасенко, І. (2015) Рання історія Межибізького повітового училища. *Науковий вісник «Межибіж» Ч.1.* Хмельницький: ІРД,.

[6] Рождественский, С.В. (1902). *Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902*. Санкт-Петербург: М-во нар. прос., 80.

[7] Богданович, М.И. (1871). История царствования императора Александра I и России в его время: сочинение автора Истории Отечественной войны 1812 г. *Т. 5*. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Сущинского, 203.

[8] Баженов, Л.В. (1990) *Нариси з історії Поділля*. Хмельницький: Облполіграф видав., 161.

[9] Філінюк, А.Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 542-557.

[10] Блажевич, Ю.І. (2012)**.** *Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.)*: дис. к-та іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 64.

[11] *Дело о постройке в селе Волковинцы Проскуровского уезда римо-католическй каплицы*. Дерхавний архів Хмельницької області. Ф. 315, оп. 1, спр. 1185, 64.

Непересічним культурним явищем на Поділлі була реформаторська діяльність поляка І.Мархоцького. В умовах тотального панування Російської влади на Поділлі, він зумів організувати у своїх володіннях, на засадах конституційності, правових відносин, звільнення селян від кріпацтва, розвитку освіти, культури, так звану Миньковецьку державу, що стала практичною реалізацією ідей, які на своєму вістрі несла Велика Французька революція[1]. Через свої переконання і захоплення міфологією та язичництвом, граф мав серйозні проблеми з місцевим духовенством та владою[2]. Відомо, що у маєтностях І. Мархоцького влаштовували три великих свята: 31-го грудня («Права міста Миньковець»), 1-го січня (відміну кріпацтва), 15-го серпня (обжинки). Відомий мархоцькознавець В. Захар'єв вважає, що граф не був віровідступником і відроджувачем язичницьких культів, а всі церемонії були нічим іншим як театралізованим дійством[3].

Протягом XIX ст. досить значущою для культури регіону була діяльність в галузі театрального мистецтва представників польської нації. Саме поляки виступали ініціаторами організації перших театральних вистав. Чільне місце у театрально-музичному процесі XIX століття посідала маєткова культура[4]. Поряд з цим, театральне мистецтво у Кам'янці започатковується наприкінці XVIII ст. (1798 р.). До 1831 р. театр тут був переважно польським. Згодом, аж до 1861 р. театр діяв, як змішаний. Вистави ставились на російській і польській мовах[5].

В культурі українського народу музиці належить одне з перших місць[6]. Велику роль в національному житті українського народу відігравали народні лірники з широким лірницьким репертуаром побожних пісень. Лірники мали в XIX ст. своєрідну цехову організацію, свою школу лірництва[7]. Народ любив і поважав своїх сліпих співців[8]. У селах Поділля були й інші музиканти, які грали на скрипці, бубонах, цимбалах. Зустрічались флейти, кларнети. Цих музикантів називали вільною капелою. Музики чекали на панські замовлення, але це було рідко, а всі інші «тирлидачі», по неділях і святах збирались у шинках, якщо дозволяв священик, або грали у корчмах, які стояли за селом (вільні). У вільній корчмі було мало відвідувачів, тому музики намагалися задобрити попа, щоб грати в сільській корчмі[9]. В Гайсині проживало 8 єврейських музикантів австрійського підданства: Йоган Йосиф Франц і Симон Рейнварти, Венцель Микль, Йосиф Зись, Франц і Рудольф Маркграфи, які згодом переїхали до Вінниці і Брацлава. Колектив займався концертною діяльністю, обслуговував весілля[10].

Зміна політичної дійсності не покращила становище селян-українців. Якщо за часів Польщі, взаємостосунки між власником землі та селянами визначалися інвентарними правилами, то у царській Росії становище селян було набагато гіршим[11]. Нові господарі нещадно розтоптали селянські сподівання на визволення з-під польсько-шляхетського поневолення[12]. Природно, що такий стан речей не міг покірно сприйматися у селянському середовищі. Це спричинило опір селянства і повстання 1820-1830 рр. під проводом У. Кармелюка[13]. Антикріпосницька боротьба під проводом У. Кармалюка тривала з 1813 по 1835 рр. У ній взяло участь понад 20 тисяч селян[14].

---

[1] Баженов, Л. (2009). Граф Ігнацій Мархоцький у зарубіжній та українській історіографії XIX ст. – початку XXI ст. *Наукові записки Центру Мархоцькознавства Т. 1.* Хмельницький: ТОВ «Приватна друкарня», 7.

[2] Слободянюк, П. (2009). Документи держархіву області як джерело дослідження Миньковецької держави. *Наукові записки Центру Мархоцькознавства Т. 1.* Хмельницький: ТОВ «Приватна друкарня», 48.

[3] Захар'єв, В.А. (2014) Театралізовані дійства та розвиток музичного мистецтва у «Миньковецькій державі». *Освіта, наука і культура на Поділлі. Т. 21.* Кам'янець-Подільський, 58-59.

[4] Антошко, М.О. (2011). *Мистецьке життя Вінниччини 60-х років XIX – першої половини XX століття в контексті художньої культури Поділля*: автореф. дис. канд. мистецтвознав.: 26.00.01. Київ, 12.

[5] Сецинский, Е. (1895) *Город Каменец-Подольский*. Киев: Тип. С.В. Кульженко, Ново-Елисветинская ул. соб. д., 191.

[6] Грінченко, М. (1922). *Історія української музики.* Київ: Спілка, 31.

[7] Власовський, І. (1998). *Нарис історії Української церкви Т. III. (XVIII-XIX ст.).: репринтне видання 1957.* Київ: Українська Православна Церква Київськго Патріархату, 270.

[8] Красильников, Ф.С. (1918). *Украина и украинцы*. Москва: Литературно-издательский отдел Народного комиссариата по просвещению, 19.

[9] Свидницкий, А. (1861). Великдень у Подолян *Основа. № 10.* Санакт-Петербург: Тип. И. Тиблена и комп., 60.

[10] Слободянюк, П.Я. (2005). *Єврейські общини Правобережної України*. Хмельницький, 74.

[11] Літкевич, В. (2011). *Історія села П'ятничани (1493-1960 роки)*. Київ: Сучасний письменник, 56.

[12] Філінюк, А.Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації*. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 475.

[13] Кубійович, В. (1970). Енциклопедія українознавства. *Т.6*. Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 2139.

[14] Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. (1971). Т. 26: Хмельницька область. Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 20.

Відомий дослідник Поділля В. Дячок вважає, що У. Карманюк постає романтизованим героєм, але насправді, його образ ідеалізований, бо його жертвами ставали переважно селяни[1].

У 1846 р. Поділля відвідав видатний український поет і художник Т.Г. Шевченко[2]. Пізніше він описав цю подорож у повісті «Прогулянки із задоволенням і не без моралі» (1856-1858 рр.)[3].

Складовою частиною місцевого кульного середовища були євреї, які мали власну субкультуру, яка ґрунтувалась на характерних релігійних переконаннях, відмінних від світогляду християнського населення. Основним заняттям євреїв була комерція[4] [58, с.14]. Життя євреїв було далеко не безхмарним. В 1794 р. їх обклали подвійним податком[5]. З метою асиміляції цього етносу, уряд Миколи І намагався спонукати їх до заняття хліборобством[6]**.** Згодом їх почали навіть брати на військову службу – в рекрути, чого раніше не допускалось. Порочних євреїв віддавали в рекрути без черги[7].

Характеристика етнокультури краю не можлива без розгляду вірувань мешканців. Місцеві церковно-народні традиції були зовсім несхожими на російські, вважалися православною церквою напливом чужої культури, тому усіляко викорінялись[8]. В духовному плані, нерозривними, єдиним цілим для місцевих мешканців залишалась: християнська релігія, давні язичницькі мотиви, марновірства, забобони, вірування, обряди, які на Поділлі мали свої характерні особливості. Відбувся синтез – суміш вірувань і понять[9]. Подоляни, як більшість українців в інших регіонах, уявляли своїх духів поетично, не наділяли їх тою злістю, якими були духи великоросів[10]. Яскравим прикладом такого духа може бути домовий. З давніх часів місцеві мешканці вірили в домашніх духів, вважалося, що в будинку жили душі померлих або душа першого, хто побудував хату, у вигляді сивого діда[11]. Але церква, особливо православна, різко засуджувала такі вірування називаючи їх «бесовськими навєтами.

Із включенням території до складу Російської імперії, істотних змін зазнало і господарство краю. Рубіж XVIII – XIX ст. став переломним для господарського сектору, оскільки його основні галузі були інтегровані в річпосполитську економічну модель. Реінтеграція в структури Росії була процесом складним[12]. Приєднання до Росії створило умови для тісніших економічних зв'язків Поділля з іншими регіонами України, що було передумовою становлення загальноукраїнського ринку і формування української нації[13]. Головним багатством Подільської губернії була земля. Землю вистачало раз добре удобрити, щоб вона протягом 10 років гарно родила. Землеобробні засоби, такі як плуги і борони, робили самі господарі, окрім залізних частин, які виготовляли ковалі

---

[1] Дячок, В. (2008). Устим Кармалюк (Карманюк) та розбійництво на Поділлі: конкретно-історичний та джерелознавчий аспекти. *Наукові записки. Історичні науки. Вип. 12.* Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія».

[2] Хоптяр, Ю. (2004). Економічний та соціальний розвиток Ярмолинецької волості Подільської губернії в кінці XVIII – на початку XX ст. *Хмельниччина: Дивокрай. № 1-2.* Кам′янець-Подільський: Оіюм, 39.

[3] Історія міст і сіл Української РСР в двадцяти шести томах. (1971). *Т. 26: Хмельницька область.* Київ: Ін-т історії Академії наук УРСР, 22.

[4] Архивъ Юго-Западной России, издаваемый Временною Коммиссиею для разбора древнихъ актов. (1890). *Ч.5. Т.2.: Переписи еврейского населения в юго-западном крае в 1765-1791 г.* Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкаго, Михайловская улица, д. №4, 14.

[5] Філінюк, А.Г. (2010). *Правобережна Україна наприкінці XVIII – XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації.* Кам'янець-Подільський: Аксіома, 533.

[6] Павловский, И.Ф. (1906). К истории еврейских землевладельческих колоний в половине XIX ст. *Киевская старина №11-12,* 589.

[7] О исправлении еврейских рекрутських очередных списков (1839). *Подольские Губернские Ведомости №34*, 303.

[8] Земський, Ю. (2006). Суспільно-політична атмосфера життя подільського духовенства за спогадами Олександра Лотоцького. *Матеріали Другої Могилів-Подільська краєзнавча конференція.* Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 78.

[9] Селецкий, А. (1886). Колдовство в Юго-Западной Руси в XVIII ст. *Киевская старина, 6*, 200.

[10] Ефименко, П. (1883). Суд над видьмами. *Киевская старина, 11*, 374.

[11] Сумцов, Н.Ф. (1889). Культурные переживания. *Киевская старина, 5-6,* 499.

[12] Філінюк, А.Г. (2013). *Правобережна Україна наприкінці XVIII - на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії:* автореферат д-ра іст. наук, спец.: 07.00.01 – історія України. Київ: НАН Укр. Ін-т історії Укр., 25.

[13] Філінюк, А.Г. (2013) Правобережна Україна наприкінці XVIII - на початку XIX століття: інкорпорація до складу Російської імперії: *автореферат д-ра іст. наук, спец.: 07.00.01 - історія України.* Київ: НАН Укр. Ін-т історії Укр., 26.

в кузні у кожному селі. Для обробітку землі на Поділлі використовувався важкий плуг окований в залізо[1].

Гострим залишалось мовне питання. В культурному плані українська мова була витіснена з офіційного вжитку на задвірки. «Малоросійська» (українська) мова вважалася грубою, використовувалась переважно у селянському середовищі. Натомість справжня конфронтація розгорнулась за домінування між російською і польськими мовами. В польських виданнях йшлось нібито українська мова – діалект польської. Подібну ж позицію, але на свою користь, займали росіяни[2]. Чи не єдиним місцем де корінна мова не мала обмежень, була греко-католицька церква, оскільки літургія велась на українській мові. Але в рамках так званого «возєднання», зовсім скоро уніатська церква перестала існувати в Російській імперії. Поряд з цим, богослужіння в російській православній церкві здійснювалось незрозумілою старослов'янською мовою, яка більше нагадувала російську[3]. Якщо до польського повстання 30-х років XIX ст. російська і польська мова ще якось співіснували в діловодстві, то після означеної події, на перший план виходить саме російська. В квітні 1832 р. на Поділлі запроваджено російську мову в діловодстві як офіційну державну мову[4]. Тим не менше, місцеве населення добре знало і розуміло саме польську мову, адже довгий час воно було під владою Речі Посполитої, а от російська – практично зовсім була чужою для місцевого населення, тому не випадково, перебуваючи з візитом у Кам'янці-Подільському, у 1842 р., та інспектуючи місцеву гімназію, Російський імператор Микола I особливо цікавився успіхами тутешніх вихованців у вивчені російської мови[5].

Не менш важливим елементом культури була народна медицина. Низький рівень життя місцевих жителів впливав на загальний стан охорони здоров'я. Умови побуту і праці селян: польові роботи в холодну дощову погоду, весною і восени, поганий одяг, взуття, були сприятливими факторами для хвороб[6]. Селяни були ледве не повністю позбавлені фахової медичної допомоги. В основі народних поглядів на причини захворювань лежали ірраціональні погляди. Вважалося, що їх спричиняв навмисний негативний вплив злих людей та відьом. Існування відьом визнавалось, як безперечний факт. При захворюваннях зверталися по допомогу до знахарок, божих людей, щоб відмолили хворобу[7].

Таким чином, як бачимо, культура краю, в досліджуваному періоді, зазнає суттєвих змін у зв'язку з включенням Поділля у 1793 р. до складу Російської держави та змінами в суспільно-політичній, соціально-економічних сферах повсякденного життя.

References:

1. Jerkert, Rodrig, Fedorovich Fon (1864). *Vzgljad na istoriju i jetnografiju zapadnyh gubernij Rossii* [The view on the history and ethnography of the West provinces of Russia]. St-Petersburg: Tip. Doma prizrenija malolet. Bednyh, 48-59 [in Russian].
2. Fedorov, I.I. (1893). *Graf Mihail Nikitich Krechetnikov, pervyj general-gubernator vossoedinennogo s Rossiej Jugo-Zapadnogo kraja (1793 g.)* [Graf Michael Nikitich Kretchetnikov the first governor general of reunificated with Russia West-Eastern territory]. Kamianets-Podilskyi: Tip. Podol'skogo gubernskogo pravlenija, 23-43 [in Russian].
3. Litkevych, V. (2011). *Istoriia sela Piatnychany (1493-1960 roky)* [Village Piatnychany history (1493-1960)]. Kyiv: Suchasnyi pysmennyk, 56. [in Ukrainian].
4. Ustrjalov, N.G. (1997). *Russkaja istorija do 1855 goda. V dvuh chastjah* [Russian history until 1855. In two parts]. Petrozvodsk: «Folium», 664 [in Russian].

[1] Тверитинов, Д.В. (1849). Подольская губерния. *Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Т. 10, Ч. 2.* Санкт-Петербург: Тип Департамента Генерального Штаба, 88-94.

[2] Русанівський, В.М. (2008). Офіційна мовна політика в Російській імперії та Австро-Угорській монархії що національних меншин. *Історія Української культури у 5-ти томах: Українська культура першої половини XIX століття. Т.4. К. 1.* Київ: Наукова думка, 59-63.

[3] Слободянюк, П. (2000). *Українська церква: історія руїни та відродження*. Хмельницький, 127.

[4] Блажевич, Ю.І. (2012)**.** *Подільська православна єпархія в період становлення та зміцнення своїх позицій у регіоні (кінець XVIII – 50-ті роки XIX ст.)*: дис. к-та іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Кам'янець-Подільський, 64-93.

[5] Сецинский, Е. (1895) *Город Каменец-Подольский*. Киев: Тип. С.В. Кульженко, Ново-Елисветинская ул. соб. д., 81-191.

[6] Болтарович, З. (1994). *Українська народна медицина: історія і практика* . Київ: «Абрис», 13.

[7] Вільшанська, О.Л. (2006). Культура українського села. *Історія українського селянства Т. 1.* Київ: Наукова думка, 339.

5. Filiniuk, A.H. (2008). Zminy v natsionalno-kulturnii sferi Podillia na mezhi XVIII-XIX stolit ta yikh osoblyvosti [Changes in national and cultural sphere of Podillia on the turn of XVIII-XIX centuries]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli* [Education, science and culture in Podillia]. *T.11.* Kamianets-Podilskyi: Oiium, 184 [in Ukrainian].
6. Rudnickij, S. (1914). Ocherk geografi Ukrainy. *Ukrainskij narod v ego proshlom i nastojashhem* [Outline of geography of Ukraine. Ukrainians in past and present]. T. 1 St-Petersburg: Tip. t-va «Obshhestv. Pol'za», 377 [in Russian].
7. Nadolna, V.V. (2007). Etnokulturni vzaiemovplyvy na Volyni.[Ethnocultural interinfluence in Volyn] *Problemy ukrainskoho derzhavotvorennia: istoriia i suchasnist* [Ukrainian state making problems: history and modernity]. *T. II.* Zhytomyr: M.Kosenko, 181 [in Ukrainian].
8. Filiniuk, A.H. (2010). *Pravoberezhna Ukraina naprykintsi XVIII – XIX stolittia: tendentsii rozvytku i sotsialni transformatsii* [Right-Bank Ukraine on the turn of XVIII-XIX centuries: development trends and social transformation]. Kamianets-Podilskyi: Aksioma, 475-557 [in Ukrainian].
9. Bohutska, A.L. (2015). Sotsialno-stanovi transformatsii u seredovyshchi pomishchykiv Pravoberezhzhia u 1795-1858 rr. [Social class transformations amohg landlords of Right-Bank in 1795-1858]. V*isnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiienka. Istorychni nauky* [Bulletin of Ivan Ohiienko National University of Kamianets-Podilskyi. History], vol. 8. Kamianets-Podilskyi: Kamianets-Podilskyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Ohiienka, 2015, 138 [in Ukrainian].
10. Chubinskij, P.P. (1872). Evrei. Poljaki. Plemena nemalorusskogo proishozhdenija. Malorussy (statistika, selskij byt, jazyk) [Jews. Poles. Tribal people of non-russian origin. Little Russians (statistics, village living, language)]. *Trudy jetnograficheskо-statisticheskoj jekspedicii v Zapadno-Russkij kraj, snarjazhennoj Imperatorskim Russkim geograficheskim obshhestvom T. 7* [Writings of ethnographic and statistic expedition in Western-Russian territory, equipped with Emperor Russian geographical Society. V. 7]. Vol.1. St-Petersburg, 317 [in Russian].
11. Kundelskyi, V.V. (2009). Okremi shtrykhy ukrainsko-polskykh vidnosyn na terenakh medzhybizkoho kliucha naprykintsi XVIII – pershii polovyni XIX st. [Some traits of Ukrainian-Polish relations on the territory of medzhybizh key at the eng of XVIII – first half of XIX century]. *Naukovyi visnyk «Mezhybizh» Ch. 1.* [Scientific bulletin «Mezhybizh» P. 1]. Medzhybizh-Khmelnytskyi: PP Melnyk A.A., 311 [in Ukrainian].
12. Tarnavskij, A.I. (1892). *Stoletie vossoedinenija Podol'skoj gubernii s Rossiej* [The centenary of reunification of Podilsk governorate with Russia]. Kamianets-Podilskyi: Tip. Podol. gub. pravl., 92 [in Russian].
13. Kubiiovych, V. (1970). *Entsyklopediia ukrainoznavstva T.6. Paryzh* [Encyclopaedia of Ukrainian Study. Volume 6. Paris]; New-York: Molode Zhyttia, 2139 [in Ukrainian].
14. Rozhdestvenskij, S.V. (1902). *Istoricheskij obzor dejatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshhenija. 1802-1902* [Historical review of the activity of the Ministry of public education. 1802-1902]. St-Petersburg: M-vo nar. pros., 80 [in Russian].
15. Bogdanovich, M.I. (1871). Istorija carstvovanija imperatora Aleksandra I i Rossii v ego vremja: sochinenie avtora Istorii Otechestvennoj vojny 1812 g. *T. 5.* [History of Ruling of the Emperor Alexander I and Russia in his reign: author's essay of the history of Patriotic War 1812]. St-Petersburg: Tip. F. Sushhinskogo, 203 [in Russian].
16. Bazhenov, L.V. (1990). *Narysy z istorii Podillia* [Analytical review on the history of Podillia]. Khmelnytskyi: Oblpolihraf vydav., 161 [in Ukrainian].
17. Blazhevych, Iu.I. (2012). *Podilska pravoslavna yeparkhiia v period stanovlennia ta zmitsnennia svoikh pozytsii u rehioni (kinets XVIII – 50-ti roky XIX st.)* [Podil orthodox eparchy in the period of establishment and consolidation its positions in a region (ending of XVIII – 50-s of XIX centuries]: dys. k-ta ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy» [thesis for PhD degree in History. Spec. 07.00.01 «History of Ukraine»]. Kamianets-Podilskyi, 64 [in Ukrainian].
18. Delo o postrojke v sele Volkovincy Proskurovskogo uezda rimo-katolicheskj kaplicy [Case on Rome-Catholic oratorium building in in the village of Volkovincy Proskurovskogo county]. *Derhavnij arhiv Hmel'nic'koi oblasti* [State archive of Khmelnytskyi region].. *F. 315, op. 1, spr. 1185,* 64-93. [in Ukrainian].
19. Bazhenov, L. (2009). Hraf Ihnatsii Markhotskyi u zarubizhnii ta ukrainskii istoriohrafii XIX st. – pochatku XXI st. [Graf Ihnatsiy Markhotskiy in foreign and Ukrainian historiography in XIX – beg. XXI centuries]. *Naukovi zapysky Tsentru Markhotskoznavstva* [Scientific papers of the Center of Markhotskiy Study]. *T. 1.* Khmelnytskyi: TOV «Pryvatna drukarnia», 7 [in Ukrainian].
20. Slobodianiuk, P. (2009). Dokumenty derzharkhivu oblasti yak dzherelo doslidzhennia Mynkovetskoi derzhavy [Documents of state archive o the region as a source of researching of the Minkovets State]. *Naukovi zapysky Tsentru Markhotskoznavstva* [Scientific papers of the Center of Markhotskiy Study]. *T. 1.* Khmelnytskyi: TOV «Pryvatna drukarnia», 48 [in Ukrainian].
21. Zakhariev, V.A. (2014) Teatralizovani diistva ta rozvytok muzychnoho mystetstva u «Mynkovetskii derzhavi» [Theatricalized actions and development of musical art of the Minkovets State]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli.* [Education, science and culture of Podillia]. *T. 21.* Kamianets-Podilskyi, 58-59 [in Ukrainian].
22. Antoshko, M.O. (2011). *Mystetske zhyttia Vinnychchyny 60-kh rokiv XIX – pershoi polovyny XX stolittia v konteksti khudozhnoi kultury Podillia*[Artistic life of Vinnitsya of 60-s of XIX – first half of XX centuries in the context of artistic culture of Podillia]: avtoref. dys. kand. mystetstvoznav.: 26.00.01 [synopsis of the thesis for PhD degree in arts : 26. 00. 01]. Kyiv, 12 [in Ukrainian].

23. Secinskij, E. (1895) *Gorod Kamenec-Podol'skij* [Kamianets-Podilskyi City]. Kyiv: Tip. S.V. Kul'zhenko, Novo-Elisvetinskaja ul. sob. d., 81-191 [in Russian].
24. Hrinchenko, M. (1922). *Istoriia ukrainskoi muzyky* [The history of Ukrainian music]. Kyiv: Spilka, 31 [in Ukrainian].
25. Vlasovskyi, I. (1998). Narys istorii Ukrainskoi tserkvy *T. III. (XVIII-XIX st.)*. [Writings of history of Ukrainian church. V. III (XVIII-XIX centuries)]: repryntne vydannia 1957. Kyiv: Ukrainska Pravoslavna Tserkva Kyivskho Patriarkhatu, 270 [in Ukrainian].
26. Krasil'nikov, F.S. (1918). *Ukraina i ukraincy* [Ukraine and Ukrainians]. Moscow: Literaturno-izdatel'skij otdel Narodnogo komissariata po prosveshheniju, 19 [in Russian].
27. Svidnickij, A. (1861). Velikden' u Podoljan *Osnova, no. 10* [The Easter in Podil people. Osnova, n. 10]. St-Petersburg: Tip. I. Tiblena i komp., 60 [in Russian].
28. Slobodianiuk, P.Ia. (2005). *Yevreiski obshchyny Pravoberezhnoi Ukrainy* [Jewish communities of Right-Bank Ukraine]. Khmelnytskyi, 74 [in Ukrainian].
29. Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR v dvadtsiaty shesty tomakh. (1971). [The history of cities and villages of Ukrainian SSR in 26 volumes]. *T. 26: Khmelnytska oblast* [Khmelnytskyi region]. Kyiv: In-t istorii Akademii nauk URSR, 20-22 [in Ukrainian].
30. Diachok, V. (2008). Ustym Karmaliuk (Karmaniuk) ta rozbiinytstvo na Podilli: konkretno-istorychnyi ta dzhereloznavchyi aspekty [Ustym Karmaliuk (Karmaniuk) and robbery in Podil: concrete-historical and source studies aspects]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauk* [Scientific papers. History], *Publication. 12.* Ostrog: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozkaakademiia» [in Ukrainian].
31. Khoptiar, Iu. (2004). Ekonomichnyi ta sotsialnyi rozvytok Yarmolynetskoi volosti Podilskoi hubernii v kintsi XVIII – na pochatku XX st. [Economic and social development of Yarmolynetskiy district of Podilsk governorate in the end of XVIII – beg. Og XX centuries]. *Khmelnychchyna: Dyvokrai* [Khmelnytskyi region: Dyvokrai]. *no. 1-2.* Kamianets-Podilskyi: Oiium, 39 [in Ukrainian].
32. Arhiv Jugo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj Vremennoju Kommissieju dlja razbora drevnih aktov [South-Western Russian chancery, published by Temporary Commission for analisys of ancient acts]. (1890). *Ch.5. T.2.: Perepisi evrejskogo naselenija v jugo-zapadnom krae v 1765-1791 g.* [P. 5. V. 2.: Census of Jewish population in South-Western territory in 1765-1791]. Kyiv: Tipografija G.T. Korchak-Novickago, Mihajlovskaja ulica, d.. [in Russian].
33. Pavlovskij, I.F. (1906). K istorii evrejskih zemlevladel'cheskih kolonij v polovine XIX st. [History of Jewish landowing colony in the half of XIX century]. *Kievskaja starina* [Kyivan olden time]., *no. 11-12*, 589 [in Russian].
34. O ispravlenii evrejskih rekruts'kih ocherednyh spiskov[On correction of Jewish recruiting lists]. (1839). *Podol'skie Gubernskie Vedomosti* [Podillia Governate news], *no. 34,* 303 [in Russian].
35. Zemskyi, Iu. (2006). Suspilno-politychna atmosfera zhyttia podilskoho dukhovenstva za spohadamy Oleksandra Lototskoho [Public and political atmosphere of life of Podil spirituality on memories of Alexander Lototskiy]. *Materialy Druhoi Mohyliv-Podilska kraieznavcha konferentsiia* [Materials of Mogiliv-Podilsk regional conference]. Mohylev-Podilskyi, Kamianets-Podilskyi: Oiium, 78 [in Ukrainian].
36. Seleckij, A. (1886). Koldovstvo v Jugo-Zapadnoj Rusi v XVIII st. [Magic in South-Western Rus in XVIII century]. *Kievskaja starina* [Kyivan olden time], *№6*, 200 [in Russian].
37. Efimenko, P. (1883). Sud nad vid'mami [Trial over witches]. *Kievskaja starina* [Kyivan olden time], *№11,* 374 [in Russian].
38. Sumcov N.F. (1889). Kul'turnye perezhivanija [Cultural warrings]. *Kievskaja starina* [Kyivan olden time], *no. 5-6.*, 499 [in Russian].
39. Filiniuk, A. H. (2013). *Pravoberezhna Ukraina naprykintsi XVIII – na pochatku KhIKh stolittia: inkorporatsiia do skladu Rosiiskoi imperii* [The Right-Bank Ukraine in the end of XVIII – beg. of XIX century: incorporation to the body of Russian Empire]: avtoreferat d-ra ist. nauk, spets.: 07.00.01 – istoriia Ukrainy [thesis for PhD degree in History, Sp.: 07. 00. 01].. Kyiv: NAN Ukr. In-t istorii Ukr., 25-26 [in Ukrainian].
40. Tveritinov, D. V. (1849). Podol'skaja gubernija. *Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossijskoj imperii izdavaemoe po Vysochajshemu poveleniju pri 1-m otdelenii Departamenta General'nogo Shtaba* [Military and statistic review of Russian Empire published by the Highest will at the Department of General command staff]. *Vol.10, P. 2.* St-Petersburg: Tip Departamenta General'nogo Shtaba, 88-94 [in Russian].
41. Rusanivskyi, V.M. (2008). Ofitsiina movna polityka v Rosiiskii imperii ta Avstro-Uhorskii monarkhii shcho natsionalnykh menshyn [The official language politics in Russian Empire and the Austro-Hungarian monarchy concerning ethnic minorities]. *Istoriia Ukrainskoi kultury u 5-ty tomakh: Ukrainska kultura pershoi polovyny XIX stolittia* [The history of Ukrainian culture in 5 volumes:Ukrainian culture of the first half of XIX century]. *V.4. K. 1.* Kyiv: Naukova dumka, 59-63 [in Ukrainian].
42. Slobodianiuk, P. (2000). *Ukrainska tserkva: istoriia ruiny ta vidrodzhennia* [Ukrainian church: the history of ruins and revival]. Khmelnytskyi, 127 [in Ukrainian].
43. Boltarovych, Z. (1994). *Ukrainska narodna medytsyna: istoriia i praktyka* [Ukrainian traditional medicine: history and practice]. Kyiv: «Abrys», 13 [in Ukrainian].
44. Vilshanska, O.L. (2006). Kultura ukrainskoho sela. *Istoriia ukrainskoho selianstva* [The culture of Ukrainian village. The History of Ukrainian peasantry]. *T. 1.* Kyiv: Naukova dumka, 339.